

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI

Prof. Dr. İsmail Ercüment KURAN'a

ARMAĞAN

Yıl XXVII/ 1-2

1989

ANKARA
1989

PAUL RICAUT VE XVII. YÜZYIL İSTANBUL'UNDA OSMANLI RESMÎ DÜŞÜNCESİNE KARŞI ZÜMRELER

Ahmet Yaşar OCAK

Osmanlı tarihi araştırmaları günümüzde dünyada, geçmişinin belki de hiç bir döneminde görmediği bir itibar devri yaşamaktadır. Çağdaş araştırma imkânlarının sağladığı kolaylıklar bugün, Japonya'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne varıncaya kadar Rusya, Arap ülkeleri (Orta Doğu ve Kuzey Afrika), Balkanlar, Doğu ve Batı Avrupa memleketleri dahil, Osmanlı tarihinin çeşitli alanlarında pek çok yerde yoğun yayınlar yapılmasına ortam hazırlamıştır. O kadar ki, artık bunların takibi bile zorlaşmıştır. Fakat bu yoğun yayın listesini bize haber veren bibliyografya kaynaklarına bakıldığında, ağırlığın daha çok, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik tarihi ve siyasî bazı problemleriyle ilgili bulunduğu, Osmanlı düşünce ve din tarihi konularında az yayın yapıldığı dikkati çekmektedir. Dolayısıyla, bu yüzden aslında araştırmacılarca bilinen kaynaklardan bazılarında bulunan düşünce ve din tarihi ile alakalı mâlumatın bir köşede kaldığı görülebilmektedir. İşte, burada sadece bir bölümü ele alınmaya çalışılacak olan, Paul Ricaut'nun *The Present State of The Ottoman Empire* (London 1668) adlı eseri de, belirtilen bu durumun iyi bir örneğini teşkil eder.

Ricaut'nun adı geçen bu eseri, aslında Osmanlı tarihçilerince iyi tanınan bir kaynaktır. Bu itibarla burada eser ve yazarının yeniden tanıtılması tamamiyle fuzuli olacaktır. Ancak, Ricaut'nun İngiltere kralı II. Charles'ın padişah IV. Mehmed nezdine gönderilmiş bir fevkalâde elçisi olduğunu, eserini ilmi bir Osmanlı tarihi yazmak maksadıyla değil, kralına Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî durumunu, idari, dinî ve kültürel yapısını tanıtmak gibi tamamen pratik bir maksatla kaleme aldığını bir kere daha hatırlamak yeterlidir. Bu yüzden ki eser, Londra'da yayınlanışını müteakip fransızcaya da çevrilmiş ve sadece iki yıl sonra Paris'te de basılmıştır.¹

¹ *Histoire de l'Etat Présent de l'Empire Ottoman*. Paris 1670. Burada bu tercüme kullanılmıştır.

Ricaut'nun eseri, Osmanlılar'ın siyâseti, dinleri, idarî ve askeri teşkilatları olmak üzere üç ana kitaba ayrılmıştır. Burada incelenecek olan kısım, Türkler'in dinini anlatan ikinci kitabın XII. bölümünden ibaret olup "*Türkler'in çağdaş mezhepleri ve sapık cereyanları*" başlığını taşımaktadır.² Bu bölümde Ricaut, ikameti müddetince İstanbul'da teşhis edebildiği Osmanlı resmî düşüncesine karşı bazı mezhep, tarikat ve cereyanlardan bahsetmekte olup, bir iki istisnâ hariç, verilen mâlumat bugüne kadar hemen hemen pek kullanılmamıştır. Oysa Ricaut'nun bu bölümde anlattığı şeylerin çoğunu Osmanlı kaynaklarında bulmak mümkün olmadığı gibi, münhasıran Osmanlılar'ın dinî inançlarını tanıtmak için aynı devirde yazılmış olan, Michel Baudier'nin *Histoire Générale de la Religion des Turcs* (Paris 1625)³ adlı eseri gibi, husûsî mâhiyetteki Avrupa kaynaklarında bile bulmak söz konusu değildir.

Ricaut'nun, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut düzenini sarsacak kadar zararlı ve tehlikeli gördüğü⁴ dinî zümrelerin başında *Kadıızâdeliler* (*Kadezadalis*) gelmektedir. XVII. yüzyılın ortalarına doğru tasavvuf çevreleriyle tehlikeli bir çatışma kapısı açarak İstanbul'da halkı ikiye bölen vâiz Kadızâde Mehmed Efendi (Öl. 1635) etrafında oluşan bu zümre, görünüşte İslâm'da bir tasfiye hareketini temsil etmekteydi ve XVI. yüzyılda yaşamış Birgivi Mehmed Efendi (Öl. 1573)'nin fikirlerine dayanıyordu.⁵ Ricaut, *Kadıızâdeliler*'in iddia ve fikirlerine dair, Osmanlı kaynaklarında mevcut mâlumatı takviye eder mâhiyette bilgiler verdikten başka,⁶ onların fikirlerinin hristiyan

2 A.g.e., ss. 411-437. "Chapitre XII: Des Sectes et des Hérésies Modernes de Turcs".

3 M. Baudier'nin bu eseri, XVII. yüzyıl başlarında İstanbul'daki dinî hayat, inançlar, âdet ve merâsimler hakkında bol mâlumat verir. Bu eserinde Baudier sık sık İslâmiyet'in saçma ve bâtıl bir din olduğunu, Hz. Muhammed'in bir sahtekârdan başka bir şey olmadığını tekrarlayarak o devir Avrupa'sının İslâmiyet'e bakış açısını ve taassubunu yansıtır. Bununla birlikte, pek çoğu Osmanlı kaynaklarında bulunmayan orijinal bilgiler verdiği için, eseri Türk kültür tarihi ve folkloru için de başta gelen kaynaklardan sayılabilir.

4 "Mais il s'est élevé d'autres Sectes parmi les Turcs en ces derniers tems, qui semblent plus dangereuses; et qui pourroient, s'il arrivoit quelque changement dans l'Etat, rompre l'union qui a esté Jusques à present entre eux, et donner occasion à des esprits remüans, de se remettre à la teste de ceux qui font profession de leur doctrine."

5 Kadızâde Mehmed Efendi ve Kadızâdeliler'e dair bk. A Yaşar Ocak, "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda dinde tasfiye (püritanizm) teşebbüslerine bir bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2 (1983), ss. 208-223; Madeline Zilfi, "The Kadızâdelis: Discordant revivalism in seventeenth-century Istanbul", *JNES*, 4 (1986), ss. 251-269. Zikredilen bu makalelerde yeterli bibliyografya da verilmiştir. Birgivi Mehmed Efendi hakkında da aynı yerlere bakılmalıdır.

6 Bk. *Etat Présent*, ss. 414-415, 421-422.

mühtediler, özellikle Rus asıllı müslümanlar arasında revaç bulduğuna dikkati çekerek Osmanlı kaynaklarında rastlanmayan değerli bir ipucu verir.⁷ Ayrıca İstanbul esnaf ve tüccarından pek çoğunun da *kadızâdeliler* zümresine dahil bulunduğunu belirtmektedir.⁸

Ricaud'nun bahsettiği, fakat XVII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarının meskût geçtikleri diğer bir zümre, *Hubmesihiler* (*Chupmessahis*)⁹ zümresidir. Kendisinin yeni çıkmış bir zümre diye takdim ettiği *Hubmesihiler*'in, kelimenin gösterdiği gibi, Hz. İsa'yı sevenler demek olduğunu; bunların bizzat sarayın içinden taraftarları bulunduğunu ve İstanbul'da da mensuplarına rastlandığını haber veriyor. Yazarın ifadelerinden bu cereyanın Enderun Mektebi'ndeki devşirme gençler arasında yaygın hale geldiği istidlâl edilebilmektedir. Yazarın kullandığı ifadeler, *Hubmesihiler*'e karşı sempatisini açıkça göstermekte, bunların dürüst, medenî ve cömert insanlar olduğunu söylemektedir. İstanbul'daki *Hubmesihiler*'in, birbirlerini tanıyabilmek için özel bir beyaz sarık taşıdıklarını ve gizlice aralarında İncil okuduklarını da yazmaktadır.¹⁰

Aslında, Ricaud'nun *Hubmesihiler* diye zikrettiği, tâbir câizse yarı müslüman-yarı hristiyan bu kişilerin, yazarın ileri sürdüğü üzere yeni çıkmış bir mezhep olmaktan ziyade, Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında ortaya çıkan Molla Kabız hareketiyle ilgisi bulunduğunu düşünmek daha doğru gibi görünüyor. Bilindiği gibi, Molla Kabız Osmanlı kaynaklarında, esasını Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den daha üstün olduğu inancının teşkil ettiği bir doktrinin propagandacısı hüviyetiyle görünür. Bu sebeple tevkif edilerek muhakeme olunmuş ve Kanunî'nin huzurunda İbn Kemal ile yaptığı münakaşa sonunda rivâyete göre fikirleri çürütülmüştür. Kendisine iddiasından

7 A.g.e., s. 415: "Les Russiens et les autres renégats Chrétiens sont fort attachez a cette Secte.". Görüldüğü gibi yazar burada "renégat" (mürted) tabirini kullanıyor. Söz konusu bu mürted Ruslar ve ötekiler, XVII. yüzyılda muhtelif tarihlerde İstanbul'a gelip ihtidâ ederek yerleşmiş olan hristiyanlardır (bu konuda en doyurucu bilgi için bk. Robert Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitié du XVII Siecle*, Paris 1962, ss. 579-583).

8 Bk. *Etat Présent*, s. 422. Ricaud'nun Kadızâliler'e dair anlattıklarının bir değerlendirilmesi M. Zilfi'nin yukarıda zikredilen makalesinde söz konusu edildiğinden burada üzerinde durulmasına gerek görülmemiştir.

9 Bu kelime eserin İngilizce orijinal baskısında *Chupmessahis* şeklinde doğru olarak kaydedilmiştir (bk. *The Present State*, s. 129). Tahminimizce bu terim, *Hubb-i Mesih* (İsa sevgisi) veya *Muhibb-i Mesih* (İsa'yı seven) terkiplerinden çıkmış olmalıdır. *Hubmesihiler*'den bahseden bu kısım, bilindiği kadarıyla H. Gazi Yurdaydın'ın *Eİ2* deki "Kâbid" maddesinde zikredilmiştir.

10 Bk. *Etat Présent*, ss. 416-417.

dönmesi teklif olunmasına rağmen direnerek ısrar etmesi üzerine idamına fetvâ verilmiş ve 1527 yılında öldürülmüştür.¹¹

Osmanlı kaynaklarında Molla Kabız'ın doktrini ve yayıldığı çevreler hakkında fazla bilgi mevcut değildir.¹² Ancak belirtilen mâhiyette bir propagandanın, şu veya bu sebepler yüzünden ihtidâ etmiş veya devşirme olarak saraya alınıp islâmî terbiye ile yetiştirilmiş, ama İslâmiyet'i iyi sindirememiş genç mühtedilere câzip gelmesi pek tabiidir. Nitekim Molla Kabız'ın idamı ile fikirlerinin kaybolmadığı, doktrinini gizliden gizliye, hem bazı müslümanlar hem de mühtediler arasında -Hristiyanlığa yakınlığı yüzünden- sempati ile karşılandığı tahmin edilebilir. İşte kanaatimizce Ricaut'nun *Hubmesihîler*'ini, Molla Kabız'ın eski çevresinin bir devamı şeklinde değerlendirmek ve mütâlâ etmek doğru gibi görünüyor.

Ricaut, *Hubmesihîlik*'in Macar sınırlarındaki Osmanlı askerleri ve özellikle Bosnalılar arasında da mevcudiyetinden bahsetmektedir.¹³ Ancak bize göre buralardaki durumu İstanbul'dakinden ayırt etmek lâzımdır. Zira gerek Macaristan sınırları, gerekse Bosna bulunduğu üzere ortaçağlarda Bogomilizm'in yaygın olduğu sâhalarlardır. Bosna'da *Patarlar* diye anılan Bogomiller'in büyük bir kısmının XVI. yüzyılda topyekûn İslâmiyet'i kabul ettikleri bilinmektedir.¹⁴ Hz. İsa hakkındaki inançları Ortodoks ve Katolikler'inkinden çok müslümanlarınkinine benzeyen Bogomiller'in, müslüman olduktan sonra da uzun yıllar bazı eski telâkkilerini sürdürmeleri şaşılacak bir şey değildir. Halbuki İstanbul'daki *Hubmesihîlik* esas olarak mühtediler arasında değil, müslümanlar arasında doğmuş bir dinî cereyan hüviyetiyle kendini göstermekte, ama mühtediler arasında tabiatıyla daha ziyade sempati uyandırmış bulunmaktadır. Bu itibarla, öyle anlaşıyor ki Ricaut, Bogomilizm tesiriyle Boşnak ve Bogomil mühtedileri arasında devam eden Hz. İsa bağlılığını, müslümanlıktan bir sapma olarak gün

11 Bu mesele hakkında kısa bilgi ve bibliyografya için şimdili bk. T.H., "Kâbid", *EI1*; H.G. Yurdayın, "Kâbid", *EI2*.

12 Msl. bk. Celalzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Devecâtü'l-Mesâlik*, faks. nşr. Petra Kappert, Wiesbaden 1981, vv. 172b-175b; Gelibolulu Mustafa Âli, *Kunhu'l-Ahbâr*, yazma kısım: 4, Dil ve Tarih Coğrafya Fak. (İsmail Sâib) Kütüphanesi, kısım: I, nr. 1783, vv. 4a-b; Atâyî, *Zeyl-i Şakayık*, İstanbul 1268, ss. 88-89.

13 Bk. *Etat Présent*, ss. 422-423.

14 Bu konuda msl. bk. M. Tayyib Okıç, "Les Kristians (Bogomiles Partiats) de Bosnie d'après des documents turcs inédits", *Südost-Forschungen*, XIX (1960), ss. 108-133; Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, I, 42.

yüzü gören *Hubmesihîlik* ile karıştırmaktadır. Bu ise bizce, söylediğimiz sebeplerden dolayı yanlış bir teşhistir.

Ricaud asıl çarpıcı bilgileri, *Müsirrîn* (*Muserins*) adıyla zikrettiği zümre hakkında vermektedir, ki aynı şekilde Osmanlı kaynaklarına yansımayan bir zümre de budur. "Sır gizleyenler" anlamına gelen bu kelime kastedilen "sır", yazara bakılırsa, ulûhiyet kavramını inkâr etmek, yani ateizmdir. Bu zümre mensuplarının hiç birinin Allah'a inanmadığını söyleyen Ricaud, onların, kâinatta mevcut her şeyin kendiliğinden var olduğunu ve hayatın sadece bu dünyadan ibaret bulunduğunu iddia ettiklerini haber veriyor. Ona göre bu zümre mensupları içinde de bazı mühtediler bulunuyordu. Ama Ricaud'nun bu konuda verdiği bilgiler içinde esas çarpıcı taraf, İstanbul'daki bazı ülemâ ve kadılar arasında da bu inançta olanların ihmal edilmeyecek bir yekûn teşkil ettiğini söylemesidir. O, *Müsirrîn*'den olup, Mehmed Efendi (*Mahomet Effendi*) adında, hayli zengin ve üstelik ülemâdan birinin kendi zamanında idam edildiğini zikretmektedir,¹⁵ ki onun bu şهادetini Osmanlı kaynakları da doğruluyor. Nitekim Silâhdar Fındılılı Mehmed Ağa ve Râşid Mehmed Efendi, 1665 yılında Lâri Mehmed Efendi adında ülemâdan bir zatın "*haşir ve neşri, farziyyet-i salât ve savmi inkâr ve hamri istihlâl*" dâvasıyla ortaya atıldığını ve pek çok kişiyi kandırdığını yazarlar.¹⁶ Lâri Mehmed Efendi yakalanarak İbrahim Paşa Sarayı'nda akdedilen bir mecliste *zendeka ve ilhad* (dinsizlik ve Allahsızlık) suçundan muhakeme edilmiş ve başı kesilerek idam olunmuştur.

Ricaud olay hakkında, daha doğrusu adı geçen zat ve fikirleri hakkında Osmanlı kaynaklarından daha geniş bilgiler vermekte, üstelik bu şahsın mensup bulunduğu ve fakat Osmanlı kaynaklarının meskût geçtikleri *Müsirrîn* zümresinden genişçe söz etmektedir. Meselâ yazar, Lâri Mehmed Efendi'nin Allah'ı inkâr konusunda söylediği ileri sürülen sözleri naklediyor. Ricaud'ya göre o aynen şöyle diyordu: "Allah ya gerçekten yok, yahutta bizim ülemânın bizi iknâ etmeye çalıştıkları kadar becerikli ve hakîm değil! Eğer gerçekten mevcut olaysaydı, benim gibi, onun baş düşmanı olan birini yaşatmaması gerekirdi..."¹⁷ Ricaud bu sözleri naklettikten sonra, İstanbul'da bu *Müsirrîn* zümresi

15 Bk. *Etat Présent*, ss. 418-419

16 Bk. *Silâhdar Tarihi*, İstanbul 1928, I, 378; *Tarih-i Râşid*, İstanbul 1282, I, 94.

17 Bk. *Etat Présent*, s. 419: "Ou il n'ya point de Dieu, disoit-il, ou il n'est pas si habile, ni si sage que nos Docteurs nous le veulent persuader; car si cela estoit il ne m'aurait pas laissé vivre si longtems, moy qui suis le plus grand ennemi de son existence..."

mensuplarıyla tanışmaya kadar dünyada gerçekten ateizmin varlığına inanmadığını, ve insanın nasıl olup ta ateist olacağını aklının almadığını dile getirerek onlara acıyor.¹⁸

Yazar bundan sonra *Bektaşiler* hakkında bazı mâlumat veriyor.¹⁹ Bu hususta söyledikleri genel şeyler olup belki ilgi çekmesi gereken yanı, *Bektaşiler* arasında da ulûhiyet kavramı etrafında bir takım tartışmaların cereyan ettiğini söylemesidir.²⁰ Ayrıca *Bektaşiler*'den bir kısmının *Mumsöndürenler* (*Mumsconduren*) diye tanındığını, bunların, zaman zaman yaptıkları gizli toplantılarda mumları söndürerek ahlâk dışı fiiller işlediklerini ileri sürüyor. İfadelerinden kendisinin bu dedikondulara inanmış olduğu açıkça görülüyor.²¹

Ricaud daha sonra da, "putperestler" dediği *Sâbiiler* (*Sabin*)'den bahsediyor.²² Söylediğine göre bunlar, yıldızların insan karakteri üzerindeki tesirine inanmakta, ay ve güneşin bazı ilâhların ikametgâhı olduğunu sanmaktadırlar. O, İstanbul'da tanıdığı bazı müneccimlerin bu inançları taşıdığını, ancak *Sâbiilik*'in asıl *Partlar* ve *Medler* (*Parthes* et *Medes*) arasında yaygın bulunduğunu; erkeklerin güneşe, kadınların ise aya resmen tapındığını ileri sürüyor.²³ İslâmiyet'in emrettiği ibadetleri ise pek ciddiye almadıklarını, bununla beraber ahlâken dürüst insanlar olduklarını haber veriyor.²⁴ Ona göre *Sâbiiler* rûhun ölüm-süzlüğünü kabul etmemektedirler. Buna mukabil, kendilerine söylenen kötü sözleri ve yapılan hakaretleri ciddiye almamakta, zira insanların yaptığı her işin, yıldızların etkisinin tabii sonucu olduğuna inanmaktadırlar.²⁵

Ricaud'nun *Sabin*²⁶ adı altında sözünü ettiği İstanbuldaki bu zümrenin, aslına bakılırsa, Hellenistik devirde Harran mıntakasinda tarih sahnesine çıkmış olup IX. yüzyıla kadar süren, eski Mezopotamya

18 *A.g.e.*, s. 420.

19 *A.g.e.*, ss. 424-427.

20 *A.g.e.*, s. 425.

21 *Mumsöndüren* kelimesi orijinal ingilizce metinde *mumsconduren* şeklinde doğru kaydedildiği halde (bk. *The Present State*, s. 131), fransızca baskıda *murasconduren* olarak hatalı basılmıştır (bk. *Etat Présent*, s. 424).

22 *a.g.e.*, ss. 427-428.

23 *Partlar* ve *Medler*, bilindiği gibi ilk çağda İran'da hâkimiyet kurmuş iki devletin mensuplarıdır. Ricaud'nun bunlardan kastettiği de herhalde Farslar olmalıdır.

24 *Etat Présent*, s. 428.

25 *A.g.e.*, aynı yerde.

26 Eserin ingilizce ve fransızca baskılarında *Sabin* şeklinde geçen bu kelimenin, "Sabiiler" anlamına gelen Arapça *Sâbiin* olduğuna hiç şüphe yoktur.

dinleriyle İran ve Grek dinlerinin karışımından ibaret, ağırlığını ay, güneş ve yıldızlarla ilgili inançların teşkil ettiği bir dine bağlı gerçek *Sâbiiler*'le doğrudan bir ilgisini kurabilmek zordur.²⁷ Zira asıl *Sâbiiler* IX. yüzyılda kısmen Abbâsî, daha sonra da Fatimî fetihleriyle tarihe karışmışlar, ancak bazıları ihtidâ ederek halifelerin hizmetine girmişler ve tercüme faaliyetlerine katılmışlardır.²⁸ Oysa Ricaut'nun bahsettiği İstanbul'daki *Sâbiiler*, büyük bir ihtimalle, inançları onlarınkine benzediği için aynı isimle adlandırılan, bazı müneccimlerin de katıldığı bir zümre olmalıdır. Bunların görünüşte müslüman olmalarına rağmen, ibadetler vesair dinî merâsimler konusunda hiç de titiz olmadıklarını, yukarıda bildirildiği gibi bizzat Ricaut naklediyor.

Yazarın sözünü ettiği ilgiye değer diğer bir zümre de, insan öldükten sonra rûhunun başka bir kalıpta yeniden dünyaya geleceğine inanan *Münâsihiler* (*Münasihis*) zümresidir.²⁹ Ricaut bunların tipik Pitagorcular olduklarını söyler.³⁰ O, İstanbul'daki bu zümre hakkında, o sıralarda Enderun'da bulunan ve muhtemelen kendisi de *münasihî* olan eski bir Polonyalı mühtedî Albertus Rubovius'tan dinlediği bilgileri aktarmaktadır.³¹ Albertus kendisine *Münâsihî* olan bir baha-ratçının hikâyesini anlatmıştır. Bunların inancına göre insanların ruhları, öldükten sonra, dünyada iken sahip oldukları ahlâk ve karakterlerine göre, bir hayvanın kalıbına girer. Meselâ oburlarınki domuz; şehvetperestlerinki teke; cömertlerinki at ve kurnaz kişilerinki ise köpek kalıplarına gireceklerdir. İyice temizleninceye kadar ruh, böylece bir hayvandan diğerine dolaşır durur. Ancak yüzlerce defa kalıp değiştir-

27 *Sâbiiler*'e dair bk. Carra de Vaux, "al-Sâbia", *EI1*; J. Hjärpe, *Analyse Critique des Traditions Arabes sur les Sabéens Harranies*, Uppsala 1972; Michel Tardieu, "Sâbiens Coraniques et Sâbiens Harraniens", *Journal Asiatique*, CCLXXVI/1-2 (1986), ss. 1-44.

28 Bu hususta msl. bk. Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II, 462-476, 483.

29 *Etat Présent*, ss. 428-431.

30 Tenasüh inancı tipik olarak eski Hindistan'a mahsus bir inanç olmakla beraber, eski Grek filozoflarından Pythagoras tarafından da dile getirilmiştir (bk. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1980, s. 31). Yazar onun için bunlara pitagorisyen diyor. Tenasüh inancına dair bk. *Dictionnaire des Symboles*, ed. Jean Chevalier-Alain Geheerbrant, Paris 1976, 4. bs., III, 213-214, "Métempsyose".

31 Yazarın burada sözünü ettiği Polonyalı mühtedî, XVII yüzyıl ortalarında İstanbul'a gelen göçmenlerden olmalıdır. Adı eserin ingilizce baskısında Albertus Bobovius şeklinde yazılmış (bk. *The Present State*, s. 132), fakat fransızcasında Albertus Rubovius olarak çıkmıştır. Doğrusu ingilizce baskısındaki gibi olmalıdır.

dikten sonra en temiz haline gelebilir.³² Ricaut'nun ifadesine bakılırsa, bu inancı taşıyanların sayısı İstanbul'dakilere göre Kahire'de daha fazladır.

Bütün bu zümreler arasında Ricaut'nun hayranlıkla anlattığı tek zümre *İşrâkîler* (*Eschrakis*)'dir. Yazara göre bunlar ulûhiyet ideali ile "aydınlanmış" (*Illuminez*), onun müşâhedesine bağlanmış kişilerdir; ama teslis (trinité)'yi de inkâr etmemektedirler. *İşrâkîler*'e göre, tıpkı üçe katlanmış bir mendilin hakikatte tek parçadan ibaret olması gibi, teslis inancı da aslında tek bir ulûhiyet kavramını belirtmektedir. Ricaut'ya bakılırsa *İşrâkîler* Kur'an âyetlerine de o kadar itibar etmemekte, hattâ Cennet ve Cehennem'le alâkalı âyetleri gülünç ve gayri ciddi bulmaktadırlar. Yazar onların mûsiki ve edebiyat ile yakından uğraştıklarını, içlerinde çok iyi şâirlerin bulunduğunu söylemekte, son derece cömert, müşfik kimseler olup katı ve gösteriş meraklısı olmadıklarını belirtmektedir.³³

Ricaut'ya göre *İşrâkîler* güzel yüzlü gençlere bakmaktan zevk almaktadırlar. Zira iddialarına bakılırsa, o güzellik kendilerinde Allah'ın güzelliğine çağrışım yapmakta ve Allah'a olan aşklarını artırmaktadır. Onlar böyle güzel yüzlü çocukları alıp kendi inançlarının gereğince, dürüst, kanaatkâr ve iffetli bir şekilde yetiştirmektedirler.³⁴ Yazar bunları anlattıktan sonra, *İşrâkîler*'in Türkler'in topuna değer nitelikte bulunduklarını ve hristiyan olmamalarının üzüntü verici olduğunu da ifade etmektedir.³⁵

İşin aslına bakılırsa, Ricaut'nun bahsettiği *İşrâkîlik*, 1191 yılında Şam'da Selâhaddin-i Eyyûbî tarafından idama yollanan İranlı büyük mutasavvıf-filozof Şihâbeddin-i Sühreverdî-i Maktûl tarafından ortaya atılan felsefî mâhiyetteki mistik sistemin adıdır.³⁶ Zerdüştilik

32 Bk. *Etat Présent*, ss. 430-431.

33 *A.g.e.*, ss. 432-433.

34 *A.g.e.*, s. 434.

35 Ricaut'nun *İşrâkîler*'e karşı beslediği bu sempatinin temelinde hiç şüphe yokki onların Teslis inancını reddetmemiş olmalarıyla, Kur'an-ı Kerim'e lâkayt tavırlarının rolü vardır. Zaten o hristiyanlara yakın gördüğü için bunların Hristiyan memleketinde yetişmemelerine hayıflanmaktadır.

36 Şihâbeddin-i Sühreverdî-i Maktûl ve *İşrâkîlik* üzerinde en muhtevâlî çalışmalar Henri Corbin tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında bilhassa şunlara bakılmalıdır: *La Philosophie de Shâhabeddin Sohrawardi al-Maqtûl*, Paris 1935; *Sohrawardi d'Alep, Fondateur de la Doctrine Illuministe*, Paris 1939 ve *Les Motifs Zoroastriens dans la Philosophie de Sohrawardi*, Teheran 1946; ayrıca bk. A. Hussein Ali, *L'Illumination dans le Mysticisme de l'Iran*, Paris 1939; H. Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, Ankara (tarihsiz), 2. bs. ss. 188-207.

ve Maniheizm'deki "ıslık" (nûr) telâkkisinin geniş ölçüde tesirini taşıyan ve ulûhiyet kavramını bu telâki ile açıklamaya çalışan *İşrâkîlik*, bizzat kurucusu tarafından Selçuklu Devleti zamanında Anadolu'ya taşınmış, hattâ Anadolu Selçuklu sarayında iyice tutunmuştur.³⁷ Ne var ki, felsefî karakteri halk arasında benimsenip yayılmasına engel teşkil etmiştir. Bununla beraber, gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı İmparatorluğu zamanında çok dar çevrelere de inhisar etse, *İşrâkîlik*'i benimseyenler zaman zaman çıkmıştır. İşte Ricaut'nun anlattığı *İşrâkîler* de temelde bu çerçeve dahilinde değerlendirilmelidir. Teslis'i reddetmemelerine gelince, bu meseleyi, teslis inancını benimsediklerinden ziyâde, yukarda da görüldüğü gibi, tasavvufî bir te'vil şeklinde mütâlaa etmek bizce daha uygun görünmektedir.

Ricaut'nun ele aldığı son zümre, *Hayretîler* (*Haîretis, Etónnez*) dir. O bunları *İşrâkîler*'in tam anlamıyla zıddı karakterde bir zümre olarak nitelendiriyor. Ona göre, *Hayretîler* şüpheli insanlardır. Hiç bir şeye gerçek gözüyle bakmazlar. Gerçeği meydana çıkarmak için de hiç bir gayret sarfetmezler. Doğru ile eğriyi tâyin konusunda şaşkınlık (hayret) içindedirler. Sâdece "Allah bilir", "Bize karanlık" demekle yetinirler. Onlara göre tartışmanın anlamı yoktur; çünkü bazan yalan söz o derece mâhirâne düzenlenmiştir ki, hakikati yakalamak imkânsızdır. Yahut değersiz gibi görünen, yalan sayılan bir söz de hakikatin ta kendisi olabilir. Ricaut'nun söylediklerine göre bu inançlarına rağmen *Hayretîler* arasından vâizler ve müftüler yetişmiştir. Müftüler kim daha çok para verirse onun lehinde fetvâlar vermekten hiç bir zaman çekinmezler.³⁸ *Hayretîler*, ibadetlere vesair dinî merâsimplere sıkı sıkıya bağlı gibi görünmekle beraber, kendi aralarında asıl inançlarını ve yaşayışlarını açığa vururlar. Esrara iptilâ derecesinde düşkündürler. Esrar aldıkları zaman, karşı koymayıp kendilerinden ne istenirse yaparlar. Halbuki *İşrâkîler*, düşüncelerine uymayan şeyler istendiği zaman, mevki ve makamlarını terketmek pahasına da olsa asla yerine getirmezler.³⁹

Ricaut böylece XVII. yüzyılın ortalarında İstanbul'da mevcut, Osmanlı resmî düşüncesine karşı ve sapık telâkkî edilen zümreler hakkında verdiği bilgileri sona erdirmektedir. Bununla birlikte, gerçekte

37 Bu hususa dair bk. Ülken, *a.g.e.*, s. 189.

38 Bk. *Etat Présent*, ss. 434-435.

39 *A.g.e.*, ss. 436-437.

bu zümrelerin sayıca daha fazla olduklarını, ama niyetinin tam bir katalog yapmak olmadığını da hemen ilâve ediyor.⁴⁰

Şimdi onun verdiği bilgilerin bir tahlil ve tenkidini yapmak mümkün olabilir. Bir defa, şunu bir kere daha hatırlamalıdır ki, Ricaut'nun yazdıklarının çoğu Osmanlı kaynaklarında yoktur. Bu itibarla XVII. yüzyıl ortaları Osmanlı din ve düşünce tarihi için ihmal edilmeyecek bir kaynak olduğu iyice görülmektedir. Biz, *Hubmesihîler*, *Müsirrîler*, *Sâbitler*, *Münâsihîler*, *İşrakîler* ve *Hayretîler*'in adına sâdece Ricaut'nun eserinde rastlıyoruz. O bu tesbitleriyle her şeyden önce, XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul gibi, Sünnîlik'i resmî mezhep kabul etmiş ve yönetim sistemine esas almış bir imparatorluğun merkezinde, değişik dînî düşünce eğilimlerinden teşekkül eden-fazla geniş olmasa da-bir muhalefet ortamının mevcûdiyetini gösteriyor.

Burada dikkatlerden kaçmayan iki noktayı tesbit etmek gerekiyor: Birincisi bu renkli muhalefet ortamının, mevcûdiyetini zamanın şartları gereği gizli bir şekilde sürdürdüğüdür. İkincisi ve belki en câlibi dikkat olanı da, söz konusu ortamın, ülemâdan, şâir ve ediplerden, mûsikîşinaslardan, esnaftan, müftü ve kadılarından askerlere varıncaya kadar, kısaca münevverler, halk ve yönetici tabakalarının her kesiminden az sayıda ama geniş bir tabana dağılmış bir yapı sergilemesidir. Ama bu yapıda hiç bir zümre *Kadı-zâdeliler* kadar yankı uyandıracak ve içtimâî bir kriz yaratacak kadar güçlenememiştir. Hakikatte Sünnîlik dışı değil, aksine, Ehl-i Sünnet'in çok aşırı bir kanadını temsil ettiği halde, Ricaut'nun onu diğerleriyle beraber sapık (*hérétique*) saymasına sebep teşkil edecek taşkınlıklar sergileyen *Kadı-zâdeliler* o sıralar en güçlü yıllarını yaşıyorlardı. Kısaca siyasî, iktisâdî ve idarî çözülme sürecinin iyice kuvvetlenmeğe başladığı bu dönemde Ricaut, bu çözülmenin tabii sonucu olan içtimâî ve ona bağlı olarak dînî bünyedeki çözülmeyi de gözümüzün önüne seriyor.

Kanaatimizce sözü edilen muhalefet ortamı, bu çözülme ile alâkalı olduğu kadar imparatorluğun muhtelif yerlerinden İstanbul'a akan bir nüfus fazlası ile de ilgilidir.⁴¹ Etnik menşe'lerde (Arap, İranlı, Polonyalı, Rus vs.), coğrafi ve kültürel mekânlardaki farklılık sebe-

40 A.g.e., s. 437.

41 Bu dönemde ve daha eskilerde imparatorluğun muhtelif yerlerinden çeşitli sebeplerle İstanbul'a gelerek yerleşen ve bazıları ihtidâ eden gayri Türk nüfus hakkında en sağlam ve detaylı bilgiyi R. Mantran'ın daha önce adı geçen *İstanbul* (bk. ss. 579-583) isimli tanınmış eserinde bulmak mümkündür.

biyle bir mozaik manzarası arzeden bu nüfus fazlası, hiç şüphe yokki kendisiyle birlikte farklı dinî telâkkileri ve inançları da taşıyordu. Ricaut'nun bahsettiği Partlar ve Medler (İranlılar), Polonyalı ve Rus mühtediler işte bunlardır. Nitekim Ricaut'nun anlattığı zümrelerden bazılarında mühtedilerin belli bir ağırlık taşıdıkları herhalde gözden kaçmamıştır. Onların, yeni yurtlarında rahatsız olmadan yaşayabilmeleri için bazan samimi olarak bazan da sûretâ ihtidâ yolunu benimsedikleri ve eski inançlarını okşayan dinî propagandalara meylettikleri bir gerçektir, gerçek olduğu kadar da tabiidir. İşte yazarın anlattıkları, bu noktanın tebârüz ettirilmesi bakımından önem taşıyor.

Ricaut'nun yakaladığı önemli bir nokta da, her zümrenin kendi içinde tabii olarak sıkı bir dayanışma meydana getirmiş olmasıdır. O, bu zümrelere mensup olup ta resmî görev yapanlarda bu dayanışmanın daha da belirginleştiğini ileri sürüyor ve ne olursa olsun bunların her meselede kendi yandaşları lehinde şahitlik yaptıklarını belirtiyor.⁴²

Burada, Osmanlı din ve düşünce tarihi açısından önemli bir kaç tesbit yapabilme imkânı doğuyor. Ricaut'nun anlattıkları topluca gözden geçirildiğinde, bir defa bu zümreleri belirleyen ana fikirlerin ve tartışmaların, daha çok *ulûhiyet* kavramı etrafında yoğunlaştığı müşahade oluyor. *Kadızâdeliler* ve *Hubmesihîler* dışında diğer bütün zümrelerde cebrilikten ateizme varıncaya kadar değişen *ulûhiyet* telâkkileri görülebilmekte ve bunlar tartışılmaktadır. Ricaut böylece, içtimâî çözülmenin dinî sâhaya pek tabii olarak evvelâ *ulûhiyet* kavramı üzerindeki tartışmalara yol açmak şeklinde yansıdığını tesbit etmemize imkân sağlıyor.

Bu ana meseleden başka, söz konusu çevrelerde Kur'an-ı Kerim'in pek ciddiye alınmadığı ve dinî emirler ve ibadetler konusunda da ileri safhaya varan bir umursamazlık dikkati çekiyor.

Ne var ki, Ricaut'nun verdiği mâlumattan, *ulûhiyet* kavramı üzerindeki tartışmaların hangi ölçülere vardığı ve yaygınlık tabanı hakkında sağlam bir fikir edinmek mümkün olamıyor. Ancak Lârî Mehmed Efendi'nin idamı hâdisesi, merkezî yönetimin bu tartışmalara ne gözle baktığını çok açık olarak göstermektedir.

Şimdi sıra, bilerek sona bıraktığımız bir başka meselenin tartışmasına gelmiş bulunmaktadır, ki o da Ricaut'nun verdiği bu mühim bilgilerin güvenilirliği konusudur. İşin burasında hatıra hemen şu

42 Bk. *Etat Présent*, s. 426.

soru geliveriyor: O anlattığı bütün bu zümreleri nasıl teşhis edebilmiş, fikirlerini nasıl anlayabilmiş ve hepsinden önemlisi, bu zümrelere nasıl nüfûz edebilmiştir? Bu sorunun cevabıyla ilgili olarak evvelâ kendisinin yüksek resmî görevli bir hristiyan olduğunu hatırlamak lâzımdır. Çünkü bunun kendisine sağlayacağı iki avantaj vardır: Birincisi, bu sâyede eski birer hristiyan olan mühtediler muhitine rahatça girebilir ve onlarla diyalog kurabilir. İkincisi, söz konusu zümreler, müslüman bir Türk'e açıklamaya aslâ yanaşmayacakları inanç ve telâkkilerini, böyle yüksek rütbeli bir hristiyana hiç çekinmeden veya daha az çekinerek anlatabilirler. İşte bize göre Ricaut'nun işini bu şekilde gördüğüne muhakkak nazarıyla bakılabilir. Nitekim o, ele aldığımız bölümün bir yerinde *Münâsihiler*'den bahiste bulunurken, eserine yazdığı bilgileri Albertus Rubovius (Bobovius) adlı bir Polonyalı mühtediden aldığını kaydediyor. Diğer kısımlarda herhangi bir şahıs veya şahıslardan bahsetmiyor ama, buna mukabil kullandığı ifadeler, verdiği bilgilerin bir kısmının da kendi müşahedeleri, duydukları ve gördükleri olduğu intibâhı uyandırıyor. Bunun yanında, hakkında bilgi verdiği zümrelerin isimlerini doğru kaydettiği; türkçe ifadeleri ve şahıs isimlerini de aynı şekilde doğru yazmış olması, Ricaut'nun bir ölçüde türkçe bildiğini, dolayısıyla konuşulanları az çok anlayacak durumda bulunduğunu gösteriyor. Ancak bu, *ulûhiyet* meselesi gibi, çok yönlü ve karmaşık bir mesele etrafındaki tartışmaları yeteri kadar anlayabilmesini sağlamış mıdır? Hepsinden önemlisi, İslâm inançları üzerindeki bilgisinin seviyesi nedir? Eserinin diğer kısımları ve burada ele alınan bölümde söyledikleri bu sorulara az çok müsbet cevap verebilmemizi kolaylaştıracak durumdadır.

Kısaca neticeye bağlamak gerekirse, Ricaut'nun verdiği bilgilerin, diğer kaynaklarla da karşılaştırmak ve kontrol etmek kaydıyla, kullanılabilir ve önemli ölçüde güvenilir olduğunu söylemek mümkündür. Böylece o bize, XVII. yüzyılda Osmanlı çözümesinin İstanbul'daki din ve düşünce hayatına yansımasını tesbite yarayacak gerçekten önemli ipuçları vermiş bulunmaktadır.